

**Тема 8. РУЇНА: БОРОТЬБА СТАРШИНСЬКИХ ГРУП І ПОЛІТИКА
УКРАЇНСЬКИХ ГЕТЬМАНІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.
(2 год.)**

План

1. Визначення життєвості і перспективності політичних проєктів:
 - а) підданство московському цареві;
 - б) Князівство Руське у складі Речі Посполитої;
 - в) турецька протекція;
 - г) повна самостійність України.
2. Орієнтація більшості лівобережної старшини на Росію і правобережної старшини на Польщу: чи є тут закономірність?
3. Поведінка мас в подіях 1659–1676 рр.: здоровий інстинкт чи трагічна сліпота?

Література:

а) основна

Україна в цивілізаційних потоках ранньої модерності / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2024. (Україна. Нариси історії). URL: https://akademperiodyka.org.ua/wp-content/uploads/UNI-XV-XVIII_Rannja_Modernist.pdf

Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Том II (від половини XVII століття). – Видання друге. Київ: Глобус, 1992. С.51–112. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007281>

Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ, 1997. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Yakovenko_Natalia/Narys_istorii_Ukrainy_z_naidavnishykh_chasi_v_do_kintsia_XVIII_st.pdf

Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2003. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0001715>

б) додаткова

Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. Київ, 1998. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Tairova-Yakovleva_Tetiana/Hetmanschyna_u_druhii_polovyni_50-kh_rokiv_XVII_stolittia_Prychyny_i_pochatok_Ruiny/

Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). Київ, 2003. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Tairova-Yakovleva_Tetiana/Ruina_Hetmanschyny_Vid_Pereiaslavskoi_rady-2_do_Andrusivskoi_uhody_1659-1667_rr.pdf

Смолій В., Степанков В. Гетьман Петро Дорошенко: Політичний портрет. Київ, 2011. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Smolii_Valerii/Petro_Doroshenko_Politychnyi_portret.pdf

Дашкевич Я.Р. Павло Тетеря, незрозумілий гетьман: 1662–1665 рр. *Неопалима купина*. 1995. № 1–2. С.81–100.

Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. Львів, 2007. С.180–200. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Dashkevych_Yaroslav/Postati_Narysy_pro_diiachiv_istorii_polityky_kultury.pdf

Лоський І. Юрій Немирич – канцлер Великого Князівства Руського. *Хроніка-2000*. Київ, 1995. Вип.1.

Горобець В. «Чорна рада» 1663 року. Передумови, результати, наслідки. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013.

Методичні рекомендації

Можна виділити декілька причин, які призвели до Руїни: 1) слабкі державницькі інстинкти в українському населенні, невисокий рівень політичної свідомості і незвичка до державної дисципліни; 2) соціальна розколотість української нації, небажання повсталого люду коритися шляхетсько-старшинській еліті і нетерпляче прагнення цієї еліти до всіякого збагачення; 3) несприятливе міжнародне становище. Щодо первинності однієї з цих обставин серед істориків досі немає єдності.

Левову частку відповідальності за національну поразку другої половини XVII ст. несе тодішня еліта Гетьманщини. Уже в оточенні Богдана Хмельницького можна помітити наявність трьох угруповань лідерів, різних за природою, які більш-менш злагожеєно діяли лише під тиском його авторитету. Смерть владного гетьмана поклала край цій ефемерній єдності, виштовхнувши на поверхню доти затамовані суперечності.

Перша з цих груп являла собою реєстрову (старинну, заслужену) старшину Війська Запорізького, об'єднану почуттям станової корпоративної солідарності незалежно від того, чи з козацького, чи з шляхетського кореня велось її родове походження. З цього кола вийшов і сам Хмельницький, і його найближчі соратники, котрих бачимо на чолі війська буквально з початків війни: Іван Богун, Кіндрат Бурлай, Федір Вешняк, Матвій Гладкий, Філон Джалалій, Лаврін Капуста, брати Нечаї, Мартин Пушкар, Василь Томиленко, Іван Чарнота та багато інших. У більшості з цих людей, як правило, ровесників Богдана, за плечима стояв досвід власного старшинування або й ціла старшинська династія предків.

Другу групу старшини протягом 1648 р. утворили шляхтичі, які до війни персонально з козацьким світом пов'язані не були. Більшість з них перейшла на бік Хмельницького відразу після перших перемог, керуючись почуттям національної солідарності. Серед них найпомітнішими фігурами Гетьманщини стали Станіслав Кричевський, Іван Виговський разом з чотирма молодшими братами, Самійло Богданович-Зарудний, Антін Жданович, Силуян Мужилівський, Остап Гоголь та ін. Нова шляхетська хвиля поповнює Військо Запорізьке у 1649–1650 рр., коли почалося масове покозачення шляхти Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств, які за умовами Зборівського договору були визнані гетьманською територією. Ця шляхта практично повністю укомплектовує полковий писарський контингент і штати Генеральної військової канцелярії, оскільки ця служба вимагала освіти, знання законів, канцелярсько-бюрократичної техніки і етикетного ритуалу дипломатичних зносин.

Третю групу старшини, яку козацька революція винесла на верхівку влади в Гетьманщині, станили вихідці з міщан, козацької черні, деколи навіть з селян. Із міського заможного патриціату вийшли Яким Сомко, Іван і Василь Золотаренки, Мартин Небаба. З козацької черні піднялися Степан Пободайло, Іван Ганжа, Максим Кривоніс, Іван Брюховецький.

Різні групи старшини прийшли у велику політику разом з своїми власними прагненнями, звичками і забобонами.

Так, полковники з числа старовинного козацтва, відчуючи гостру особисту антипатію до «ляхів», водночас цілком помірковано сприймали переговори і мирні поступки, ставлячись до них як до чогось неминучого у війні. Це й не дивно: з погляду козацької традиції чергова спроба помірятися силами з Річчю Посполитою була одним із звичних заходів, у якому козакам було не новою як проливати кров, так і шукати замирення програючи. Кінцевим підсумком війни, в їх розумінні, мала стати здобута шаблею автономія козацької території під покровительством будь-якого з великих сусідніх володарів – московського царя, турецького султана чи польського короля. Після смерті Хмельницького цей старшинський елемент з числа старинних козаків першим почав розвалювати створену надзвичайними зусиллями державу, так і не при звичаївшись підпорядковувати їй миттєві інтереси чи власні амбіції. Суперництво за гетьманування

найсильніше виявилось саме в цій старинній старшинській групі, певній свого досвіду і популярності.

Що стосується орієнтації другої, шляхетської, групи, то тут слід виділити дві фази: до і після смерті Б.Хмельницького. Характерною рисою першої фази була фанатична антипольська затятість, готовність битися до кінця. Наважившись на підтримку повстання, шляхта цим самим відсікала ля себе можливість замирення. Після смерті Хмельницького, особливо коли стала очевидною вся сумнівність об'єднання з Московським царством, – державою деспотичного типу, відрозливого для шляхти, вихованої на ідеалах парламентаризму Речі Посполитої, – настрої старшин-шляхтичів міняються. Московська небезпека, примножена загрозою анархії, підштовхує їх до компромісу зі старим звичним світом: на зміну антипольській зятятості приходять спроби порозуміння, втім – уже запізнїлі, бо на історичну арену виступила третя сила, раніше непомітна під твердою рукою Богдана, – простолюди.

Ця третя сила відзначалася органічною ненавистю до всього панського, польського, яка поєднувалася з стихійністю, здатністю імпульсивних дій, наївністю в політиці. Поживним середовищем для цієї політичної сили стало Запоріжжя, а також лівобережні полки, традиційно найтісніше пов'язані з Запоріжжям.

Цікаво простежити географічний аспект у розкладі сил в старшинсько-шляхетській еліті доби Руїни: шляхетські впливи сильнішими були, зрозуміло, на Правобережжі – давньому гнізді української феодальної аристократії; вплив «черні» найбільше відчувався на Лівобережжі і Запоріжжі, де концентрувалися козацькі слободи і зимівники, де не було звички до кріпосного права; старовинна ж козацька старшина в однаковій мірі була представлена на обох боках Дніпра. Врахування історико-географічного фактора, можливо, і пояснює остаточний підсумок боротьби за Україну: перевага Росії в Лівобережній Україні і реванш Польщі на Правобережжі.

Причини поразки українських визвольних і державотворчих змагань: вкрай несприятлива дія геополітичного фактору: уряди найбільших сусідніх держав всіляко протидіяли виборенню Українською державою незалежності, оскільки поява нової незалежної держави суперечила їх власним геополітичним інтересам.

Від воєнних дій, епідемій, захоплення в ясири, переселень втрати населення становили близько 65–70% усіх українців (3–3,5 млн. чол. від близько 5 млн. мешканців українських земель Речі Посполитої. А в Правобережній Україні втрати досягали 85–90% жителів. Зазнали руйнувань майже всі міста України.

Але визвольні змагання мали велике історичне значення:

- привели до витворення національної держави. Її частина на Лівобережжі проіснувала (збереглася) в складі Російської імперії до початку 80-х рр. XVIII ст.;
- в її ході формується національна державна ідея, що стала для наступних поколінь українців заповітом у боротьбі за незалежність;
- відіграли роль могутнього імпульсу для розвитку національної самосвідомості;
- сформували нову політичну еліту, що захищала національні інтереси.

Тексти до інтерпретації

«Переяславські статті», схвалені царським урядом при обранні на гетьманство Юрія Хмельницького (17 жовтня 1659 р.)

(Уривки)

[...] 4. Без указу і без повеління великого государя, його царської величності, самому гетьману з усім Військом Запорозьким у війну нікуди не ходити, і полками великими і малими людьми Війська Запорозького ніяким околишнім державам не допомагати і на допомогу до них людей не посилати, щоб тією допомогою Військо Запорозьке не зменшувалось; а коли б без гетьманського відома хто пішов у війну самовільно, і тих карати на смерть [...]

5. Великий государ, його царська пресвітла величність, наказав бути в своїх царської величності черкаських містах: в Переяславі, в Ніжині, в Чернігові, в Брянській, в Умані своїм царської величності воєводам з ратними людьми для захисту від ворогів [...]

7. Який гетьман по указу царської величності і по обранню всього війська учиниться у війську гетьманом, а після того зробить який проступок, то війську без указу царської величності, самим гетьмана не змінити, хоч новообраний гетьман, крім зради, провини яку і вчинить: і великий государ, його царська величність, звелить про це розшукати всім військом і по розшуку звелить указ учинити, як воно заведено у війську з давніх-давен; а самим самостійно гетьмана без указу царської величності не змінювати; також і гетьману без ради і без ухвали усього простого люду, в полковники та інші начальні люди нікого не обирати, а щоб обирати у військо полковників на раді, кого між себе побажають з своїх полків, а з інших полків в полковники не обирати; також тих полковників гетьман без ради не повинен відставляти [...]

«Батуринські статті», схвалені царським урядом за поданням гетьмана І.Брюховецького (1664 р.

(Уривок)

1. [...] А коли малоросійських міст і повітів жителі обох боків Дніпра будуть в єднанні і милістю бога і великого государя, його царської пресвітлої величності, щастям ворогам відсіч буде дана і війна втихомириться, то збирання хлібних запасів на харчування ратних людей (буде відбуватися так), як великий государ, його царська пресвітла величність, укаже. [...]

«Московські статті», схвалені царським урядом під час перебування в Москві І. Брюховецького (22 жовтня 1665 р.)

(Уривки)

1. [...] Я, гетьман, з Військом Запорозьким перед пресвітлим престолом государським б'ємо чолом, що мені, гетьманові, з усім вірним Військом Запорозьким, і з усім миром християнським, і зо всіма малоросійськими містами, які міста і села перед війною під рукою короля польського і у володіннях дідичних і недідичних¹ панів лядських перебували, а нині під самодержавною його царської пресвітлої величності рукою є і надалі будуть, бути навіки під їх государською високою і сильною рукою непорушне в вічному підданстві. А для втихомирень частих в малоросійських містах хитань, які за попередніх гетьманів на Україні бували і які тепер часто через нестійкість жителів малоросійських міст вибухають, (треба), щоб Україна з малоросійськими містами, і містечками, і слободами, і селами, і з усяких чинів жителями в них під його царської пресвітлої величності і його государських дітей, благородних государів-царевичів, і їх государських наслідників, високодержавною і сильною рукою, в безпосередньому і справжньому підданстві стройно перебуваючи і звичну повинність з міст і сіл в державну казну віддаючи, при сильній і від ворогів в непохитній обороні государській вічно перебували [...]

І великий государ, цар і великий князь Олексій Михайлович, всієї Великої, і Малої, і Білої Росії самодержець, його царська пресвітла величність, тебе, гетьмана Івана Брюховецького, і старшину, і все Військо Запорозьке жалує, за це милостиво похваляє і з своєї государської милості почне вас держати в своєму государському милостивому жалуванні і в піклуванні більше, ніж раніше, і на ваше чолобиття великий, государ, його царська пресвітла величність, накаже в малоросійські міста послати своїх государевих воєвод [...]

3. Про обрання гетьмана і про надання на булаву гетьманську. Якщо судом божим нинішньому і майбутньому гетьманові смерть трапиться, то щоб проміж Війська Запорозького козацького, а не з іншого якогось народу і війська, справжнього козака гетьманом по стародавніх правах військових обирати на гетьманство по указу великого государя, його царської пресвітлої величності, при особі, від престолу його государського

¹ Спадкоємних і неспадкоємних.

присланий, вільно Війську Запорозькому було; а обраний гетьман в Москву їздити і великого государя пресвітлі очі бачити повинен буде так, як нині гетьман нинішній за своєю обіцянкою учинив [...]

5. Про воєвод і про ратних людей, в якому місті мають бути. По указу великого государя, його царської пресвітлої величності, в містах при воєводах має бути ратних людей: у Києві – п'ять тисяч, в Переяславі – дві тисячі, а з тих двох тисяч у Канів п'ятсот чоловік переміною ходити мають, в Чернігові – тисяча двісті, в Ніжині – тисяча двісті ж, в Новгородку² триста, в Полтаві – тисяча п'ятсот, і з них на Запорозжя тисяча піде, в Кременчуку – триста, на Кодаку – триста, в Острі – триста з Києва, також і до Мотовилівки триста з Києва ж ходити мають, при гетьмані – сто чоловік [...]

«Глухівські статті», схвалені царським урядом при обранні на гетьманство Д. Многогрішного (6 березня 1669 р.)

(Уривки)

[...] 3. Гетьман Богдан Хмельницький в попередніх статтях постановив, щоб царської величності воєводам з ратними людьми бути в Переяславі, в Ніжині, в Чернігові, а тепер щоб царська величність в малоросійських містах воєводам і ратним людям бути не указав; тому що від них часті сварки і прикrostі бували, через те і війна почалася. А прибутки, які повинні йти на нього, великого государя, в казну, то щоб ті податки доручити збирати гетьманові, а гетьман для цього приставить вірних людей; а вчинити б збирання тих податків тоді, як на Україні відновляться колишні достатки [...]

4. Щоб відповідно до раніше схвалених статей Богдана Хмельницького війську реєстровому, яке буде завжди на службі, було царської величності милостиве жалування і плата з його царської пресвітлої величності казни [...]

І гетьман, і вся старшина, і козаки ухвалили на цій гетьманові тисяча золотих червонних на рік, писареві військовому і обозному по тисячі золотих польських, на суддів військових по триста золотих, на писаря судійського по сто золотих на писаря та на хорунжого полкового по п'ятдесят золотих, на хорунжого сотницького тридцять золотих, на бунчужного гетьманського сто золотих, на полковників по сто ефімків³, на осавулів полкових по двісті золотих, на осавулів військових пі чотириста золотих, на сотників по сто золотих; реєстрових козаків має бути тридцять тисяч чоловік, а давати на чоловіка по тридцять золотих польських.

А скільки в якому полку буде козаків, то для цього провести реєстр, а козаки мають бути тільки реєстрові, а в реєст записувати козаків старих, які довгу службу служили: а якщо старих козаків в полках на тридцять тисяч не вистачить, то в це число приймати в козаки міщанських і поселянських дітей. А на військо запорозьке на тридцять тисяч установити побори з усіх маєтків без винятку, чий би він не був, крім монастирів, і з тих поборів давати великого государя жалування гетьманові з начальницькими людьми і козакам відповідно до раніш затверджених статей; а якщо тих поборів стільки гетьманові і начальницьким людям, і козакам на жалування відповідно до постанови сповна не вистачить, то ті побори розподілити між ними відповідно до збору, скільки того збору буде [...]

6. Як перед цим заслужені пожалувані були честю дворянською, щоб вони при цьому ж чині і честі й надалі перебували; а які надалі заслужать і гетьман і старшина стануть бити чолом про них, то щоб царська пресвітла величність їх до тої ж дворянської честі зволив пожалувати. А кому гетьман і старшина за услугу дадуть млин або село і універсали свої дадуть і стануть бити чолом царській пресвітлій величності, то щоб царська величність пожалував на ті маєтності свої царської величності грамоти [...]

27. По указу великого государя, його царської пресвітлої величності, і за згодою всього Війська Запорозького цієї сторони Дніпра на раді в Глухові боярин і воєвода і намісник

² Новгород-Сіверський.

³ Ефімок – російська назва німецької срібної монети – іоакімсталяри, вагою 29,3 г.

белгородський князь Григорій Григорійович Ромодановський з товаришами та гетьман Дем'ян Ігнатів, і обозний, і судді військові, осавули, писар, і полковники, і вся старшина, і козаки постановили: писати на ту сторону Дніпра, до королівства Польського і Великого князівства Литовського, до гетьмана війська запорозького Петра Дорошенка, і до всієї старшини, і до козаків, сповіщаючи про перехід у підданство до його царської пресвітлої величності і про обрання гетьмана Дем'яна Ігнатова Війська Запорозького цієї сторони Дніпра, що він, гетьман Дем'ян, і вся старшина, і військо, залишивши всякі сварливі і непотрібні слова і пораду лукаву зрадника Івашки Брюховецького, і пізнавши справжню милість і благодіяння великого государя, його царської пресвітлої величності в провинах своїх били чолом на вічне підданство непорушно; і за це заспокоєння і за милість великого государя, його царської пресвітлої величності склавшій подяку всемогутньому богові, постановили, щоб між собою ця сторона з тією стороною Дніпра війни не вели і перебували в любові і в згоді, а свавільців, які, залишивши спокій і тишину, радіють з війни міжусобної, щоб утихомирювати [...]

«Коломацькі статті», які закріплювали за козацькою старшиною привілеї і вольності та посилювали визиск посполитого населення (25 липня 1687 р.)

(Уривки)

[...] 3. Щоб за попередніми ухваленими статтями Богдана Хмельницького війську реєстровому, яке буде завжди на службі їх царської пресвітлої величності, було милостиве жалування і плата з їх царської пресвітлої величності казни.

І великі государі, і велика государиня, їх царська пресвітла величність, про реєстрове військо наказали говорити на раді, скільки бути військових козаків тисячам. А що в тій їх статті написано, щоб війську плата з їх царської пресвітлої величності казни, і того в тих статтях Богдана Хмельницького не положено; а належить, щоб були побори, де слід збирати в скарб царської пресвітлої величності, і з того збору давати на військо по реєстру, кому що в статтях ухвалено, і нині тому бути також [...]

А на Військо Запорозьке на тридцять тисяч бути поборам з усяких маєтностей [...]

4. Як раніше цього заслужені пожалувані були честію дворянською, щоб вони при тому ж чині і честі перебували; а які наперед заслужать, то гетьман і старшина бити чолом про них великим государям, їх царській пресвітлій величності, почнуть, щоб царська пресвітла величність і тих тою же дворянською честю зволили пожалувати [...]

І великі государі, і велика государиня, їх царська пресвітла величність, пожалували їх по тому чолобиттю [...]

22. Били чолом великому государеві, їх царській пресвітлій величності, гетьман і старшина і Військо Запорозьке, щоб для полегшення тягостей в Малоросійському краї оренди не було; а оскільки охотницькі полки кінні і піші, в ці воєнні часи на захист Малоросійського краю потрібні, то щоб вони були залишені так, як і при колишньому гетьмані; а давати їм плату, збираючи гроші з посполитих людей, які не написані в козацькому списку [...]

І великі государі, і велика государиня, їх царська пресвітла величність, пожалували гетьмана і старшину і військо, указали їм цю справу обміркувати і на міру поставити, щоб не було тягот народу малоросійському; а охочі кінні та піші полки, на захист Малоросійського краю, звеліли їм тримати в повному числі, як і раніше.

Угода про військовий союз між гетьманом Іваном Виговським і шведським королем Карлом X Густавом (6 жовтня 1657 р.)

Даємо знати всім, кому треба, що світліший король Карл-Густав, ясновельможний гетьман Іван Виговський постановили продовжити стару приязнь світлої королеви Христини і ясновельможного гетьмана Богдана Хмельницького і в спільних інтересах заключити між собою союз і воєнну спілку і доручити нам, Густавові Лілієнкроні, Ю.Немиричеві, І.Ковалевському й І.Федоровичу, як своїм уповноваженим, це діло

полагодити. Ми ж, обмінявшись уповноваженими і договорившись про цю спілку, ухвалили такий договір для ратифікації й. в-ом і ясновельможним гетьманом:

Має бути вічна приязнь і постійний союз між королем шведським і його наступниками з одної сторони, і ясновельможним гетьманом і Військом Запорозьким з другої. Обов'язуються вони цим договором до обопільної любові, приязні, помочі і воєнної спілки против спільних ворогів і тих, що допомагають ворогам другої сторони – з виключкою світлого князя московського, з котрим Військо Запорозьке зв'язане тісним (формальним) союзом і буде йому заховувати вірність непорушно. Коли один з союзників довідається про які-небудь неприязні заходи против другої сторони, він повинен її завчасу остерігати, і по силі всяку шкоду від неї відвернути, і свої сили ... або окремо боротися против її ворогів і їх атакувати. Одна сторона другій сприятиме і ніколи не візьме участі в замислах ворожих другій стороні, тим менше не допоможе ні радою ні засобами її неприятелів. Одна сторона без другої не може входити в згоду з неприятелями, але кожного разу як їй прийде миритися, мусить вестися і заключатися за спільним порозумінням. Подробиці ж цього договору відкладаються з обох сторін, тому що королівський посол не знає гадки короля щодо пропозицій, поданих з боку ясновельможного гетьмана, – до того моменту, можливо недалекого, коли король зможе дати своє рішення послам Запорозького Війська.

(Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Київ; Львів, 2004. С. 30–31)

Проект договору гетьмана Петра Дорошенка з Туреччиною, на основі якого були укладені Корсунські статті у березні 1669 року (1668 р., після 10 серпня)

1

Готовы есми воевати со всякимъ непріателемъ повелительства твоего. А во утверженіе сихъ уговоровъ послан былъ посоль Осман Чаузысь въ лѣто отъ Рождества Христова 1668, въ 10 день августа.

2

По договору и уставленію, бывшемъ во время Богдана Хмельницкого, гетмана, того жъ хошетъ и Петръ Дорошенкоъ гетман, купно съ послами, посланными къ солтанову величеству, сирѣчь да утвердитъ сицевая примиренія и уставленія, впредь реченная, ибо и онъ самъ всегда есть готовъ сопротивъ стати всякому непріятелю салтанова величества, егда будетъ нужда и потреба.

3

Над то просимъ, да рати, которые повинуютца салтанову повелительству, сирѣчь крымскіе, черкескіе, нагайскіе, такожъ и бучацкіе и иные сицевые, которые имуть приходить в помощь нашу и пособство, давъ есмя будутъ подъ властію и правительствомъ нашего гетмана, а потомъ и его наслѣдниковъ, для того дабы тые рати слушали гетмана и купно съ войскомъ казацкимъ, когда будетъ потреба, возмогутъ находить и нападать на непріятельская мѣста, или и отъ насъ хранимая.

4

Во утверженіи же сихъ объемлю азъ, гетманъ, и все войско казацкое, военное знамя, якоже булаву и знамя, еже отъ турковъ имянуется туй.

5

Егда же изволить сицевыми знаменами насъ почтити и помиловати салтанъ Отгомайскій, не хощемъ, да того ради возмнися, яко подданіе быти и весма порабощенный, ниже данниками и коимъ либо податемъ повинни, но отъ всѣхъ податей свободни и отъ тяжкихъ бремени жестоты чужди быти желаем. Къ тому желаем, дабы гетмана не перемѣняли, его же Войско Запорожское себѣ избереть, и въ его мѣсто иного не поставляти, но точію да знамена оная воинская будутъ токмо знаменованія и свидѣтельства правого пріятелства и согласія войскъ казацкихъ съ крѣпостію Отгоманскою и съ татарами,

и да будутъ передъ нашимъ гетманомъ во всякой войнѣ будущей противъ недруговъ казацкихъ или салтановыхъ, или противъ татарскихъ готови.

6

Когда рати салтановы или татарское войско придутъ на помощь казакомъ и входятъ для пособія ихъ во отчество и въ страны ихъ и въ мѣста ко отвращенію силы непріятелскія, не хошемъ, чтобъ они будовали своя храмы молитвенныя, именуемая мечети, ниже иная якая зданія, еже вредить вѣрѣ христіанской. Надъ то идѣже обритаютца церкви русскія, да не возмогутъ ихъ разоряти и грабити, чтобы своеи постройте мосхѣи. Къ сему когда будутъ казаки почтени знаменми салтановыми, тая же самая знамена да чтутъ и турки, а въ честь же за любовь тѣхъ знаменъ да не возмогутъ чуждыхъ имѣнія грабити и градовъ палити, и ни единого мужска или женска пола изъ казацкого рода плѣнити, и въ царствующій градъ Костянтинопольскій отводить, а дерзнувший то сотворити весма убіенъ быти маеть, и зешлым (?) той родъ [быти маеть], которой будетъ противень родъ войску казацкому.

7

Войска, приходящія изъ Волохъ и Мулянь в наше пособіе, да не возмогутъ тщеты творити всѣмъ тѣмъ местомъ, монастыремъ, церквамъ, которые суть под властію гетманскою. Священники же, живущіи въ нашей земли, да будутъ въ мирѣ и безъ всякаго страха, и безъ боязни, и ужаса да придутъ. Подобнѣ вси иже хиротонію приѣмлютъ отъ святѣйшаго патріарха Цареградского, а живутъ въ Кіевѣ и въ Гадичѣ, чтобъ ихъ свой митрополитъ правилъ и рядилъ.

8

Дабы гетманъ нашъ всегда былъ утвержень въ своемъ достоинствѣ, даже до послѣднего дня живота своего, тако чтобы его никто не возмогъ изъ власти салтановы переменять, и изъ сѣдалища его низвергати. Казаки паки съ нами несогласующіи, аще начнутъ творити соборища и станутъ противъ намъ творити коварство и сѣти прелестей, да не возмогутъ инаго себѣ творити гетмана, того ради яко мы зѣло доволни есмы и усердія маемъ (?) къ господствованію сего гетмана, и согласны есмы единодушно ити на противники наша, даже до послѣднего отмщенія. [...]

13

Егда приидетъ время ратованія с коимъ нибудь непріателемъ и приидутъ отсюда войска [та]тарска въ помощь намъ, въ страну нашу, не имутъ жити въ селахъ и градѣхъ по своему хотѣнію и любленію, ниже что насиліемъ брати, но да живутъ на мѣстахъ имъ назначенныхъ и да пребываютъ въ нихъ доволни пищею и оброки, отъ насъ позволенными. Тож де само сохранятъ и наши казаки, егда пойдутъ, призвани суще на по[мо]щъ салтану, еже есть да доволни будутъ тѣмъ, еже имъ свободно соизволитца [...]

15

Да не сотворитъ турскій салтанъ мира, ниже ханъ татарскій, съ пограничными и близкими обладатели, изряднѣ еже съ королемъ полскимъ и съ царемъ московскимъ союза дружества да не творитъ безъ вѣдомости и согласія нашего гетмана и всего войска казацкого, ниже да будутъ договоры тако на брань, якоже на мирѣ приклонныя безъ вѣдомости обоихъ странъ и соизволенія. Аще же салтанъ турскій или ханъ татарскій установитъ миръ и совершитъ договоръ или въ дому или въ поли с непріятелями казацкими, или на тщету Войска Запорожского, то явно глаголемъ, яко нашъ гетманъ той покой ни во что будетъ имѣтъ, яко намъ вредный и пагубный, тѣмъ же убо дабы твердо и постоянну быти миру, потреба есть, да той будетъ съ явственною вѣдомостью гетманскою и Войска Запорожского, ибо аще рати козацкіе тщету нѣкую приимутъ и злѣ постраждутъ отъ своихъ супостатъ, потреба есть отмщеніе дѣяти тако Войску Запорожскому, яко же и турскому о сотворенной обидѣ, кромѣ всякаго разоренія воспріятого мира нашего, занеже воистинну обѣ стороны взаемъ суть соединенны, единымъ теломъ сотворены противъ своихъ недруговъ.

16

Заключеніє напослѣдокъ да будетъ, яко аще салтанъ турецкій и ханъ татарскій сего постановленія нашего пріяти не восхоцетъ, всеконечно умыслить насъ сотворити поддаными и данниками весма, и все восхоцетъ низвергати, гетмана изгоняти по своему ізволенію, инаго же на его мѣсто поставляти, монастыри и церкви наши разоряти и новыя мечети созидати, и нашихъ митрополитовъ переменять, и дани на нихъ выбирать, и съ ихъ престоловъ низлагати, податей отъ насъ Руси зыскивати, и иныя вещи ядомыя, ячмень, овесъ и дрова, и кою нибудь иную вещь и малѣйшую насиліємъ вземлюще, да прыязнь нашу отринуть и сопротивятца симъ статьямъ нашимъ, тогда убо гетманъ и Войско Запорожское потщитца, да инымъ коимъ о себе промыслить способомъ, мѣста своя сохраняюще и держаще подъ властію и господствомъ своимъ свободная и отъ всякихъ временъ явственныхъ всячески волная и отнюдь недвижимая, обаче никогда же протиавъ величеству салтанову воююще, ниже руки наши подносяще обычаемъ непріятельскимъ, развѣ аще прежде убѣждены и понуждены будемъ отъ турецкого или татарского войска.

17

Егда Войско Запорожское плѣнитъ когда нѣкій градъ или место съ помощію турецкого войска, то мѣсто взятое да будетъ подъ областію гетмана и Войска Запорожского, никоея тамо [не] оставяюще стражи, ни же крѣпости творяще турецкіе.

(Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Київ; Львів, 2004. С.379–383)